

Н.Р. Колесніченко-Братунь

Львівське відділення Інституту літератури АН України

ДО ПИТАННЯ РЕЦЕПЦІЇ ОБРАЗУ МАЗЕПИ В ЧЕСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (ДРАМА Й.В.ФРІЧА «ІВАН МАЗЕПА»)

У травні 1862 р. Марко Вовчок писала в листі до свого чоловіка з Парижу: «...тут до мене прийшов чех Фріч, поет і чоловік такий, що його не описувати на папері, а бачити всякому дай Боже. Живе у 7-му етажі з жінкою і з хлопчиком пикатеньким, над усе в світі кохає свою Чехію, а з нею разом усяке добро. Був він приговорений до смерті, сидів у темниці, а визволившись, мусить тутоньки жиги, а у Чехію йому шляху нема» [3, с.276].

Саме любов до Батьківщини визначила коло громадських, мистецьких інтересів Йозефа Вацлава Фріча — поета, драматурга, автора чотиритомних художніх мемуарів, публіциста. У поетичній збірці «Пісні з веж» він виголосив своє життєве кредо: «Служу!» Його самовідданість справі визвольної боротьби не тільки чехів, а й поляків, сербів (Фріч був безпосереднім учасником їхніх повстань) вражала сучасників. Фанатиком: гарячою головою називали його. Роки ув'язнення, понад 20 років вимушеної еміграції — Лондон, Париж, Загреб, Берлін, Петербург — не змогли зломити цю «занадто незалежну, занадто горду» людину.

Літературна діяльність Йозефа Вацлава Фріча мала чітке тематичне спрямування. І в його поетичних збірках «Вибрані поезії», «Пісні з веж», і в драматичних творах провідною є боротьба за національну самобутність народу, його незалежність, за свободу людського духу.

В історії становлення чеської літератури другої половини XIX ст. Фріч посідає помітне місце: як один із найактивніших організаторів літературного життя. 1855 р. за його редакцією побачив світ поетичний альманах «Лада Ніола». Символічною назвою — ім'я литовської богині, що принесе смерть ворогам і свободу народам, — підкреслювалося політичне спрямування альманаху. Тому не випадково його подальші випуски були заборонені. Задум «Лади Ніоли» знайшов своє втілення у новому виданні — «Май».

разом із Нерудою, Галеком Фріч брав активну участь у його упорядкуванні та виданні. «Май» став гучним рупором ідеї незалежності Чехії. Він згуртував навколо себе національно свідому, творчу молодь.

«...Над усе у світі кохає свою Чехію», — писала Марко Вовчок. Через любов до свого народу йшов Йозеф Вацлав Фріч не лише до розуміння, а й до сприяння визвольній боротьбі поляків, угорців, сербів, українців. У збірці «Й.В.Фріч і демократичні тенденції в чеській політиці та культурі» [7] знаходимо низку статей, присвячених вивченню Фрічевої концепції національного питання. На жаль, українська тема тут не випадково вилучена. А її письменник присвятив не тільки свою чеськомовну публіцистику: «Про слов'янський схід» (1862), «Асиміляція малоросійського народу» (1863), «Хай живе Україна» (1868), а й статтю у французькому періодичному виданні «Opinion Nationale» [10].

Українська тематика посідає помітне місце і в художній спадщині письменника. У 50-х роках, пишучи свою драматичну версію «Тараса Бульби», прем'єра якої відбулась у Празі 1857 р. (автор, переслідуваний поліцією, змушений був підписатися псевдонімом Й.С.Гинек), Фріч не шкодував барвистості, контрасту, емоційності у відтворенні екзотичного степового краю, красивих та мужніх людей. У його творчості ми знаходимо рідкісне поєднання романтичного (драма «Тарас Бульба») і реалістичного (драма «Іван Мазепа») висвітлення теми козацтва.

Об'єктом особливої уваги письменника стала постать гетьмана Івана Мазеви. До неї він звертався у публіцистиці («Асиміляція малоросійського народу»), баладі «Пісня Мазеви» (1862). Вперше твір був надрукований під назвою «Дніпро» у збірці «Вибрані поезії» в Женеві 1861 р. В альманасі «Май» (1862, N 4) балада має назву «Пісня Мазеви». Уже в 50-х роках, згадував у своїх «Спогадах» Фріч, він почав збирати і вивчати матеріали до «Івана Мазеви». У Лондоні 1859 р. Фріч написав декілька сцен. Основна робота над драмою припадає на серпень-жовтень 1863 р., коли Фріч проживав з родиною у Парижі. До появи «Івана Мазеви» окремою книгою (Прага, 1865), читач мав змогу ознайомитися з останнім монологом Мазеви в «Rodinne kronice» (1864) і першою сценою другої дії в «Obrazech života» (1864).

Чому ж образ «проклятого» гетьмана так захопив уяву Фріча? З ним письменник був знайомий із творів Дж.-Г.Байрона, В.Гюго, О.Пушкіна, Ю.Словацького [2]. Знав він, як трактують цю постать деякі російські письменники, зокрема Т.В.Булгарін. «Вигаданий ними Мазепа здійснював щоденно всі сім гріхів», — писав Фріч у післямові до драми «Іван Мазепа». І уточнював: «Правда, що свої власні обставини привчили й нас до подібного насильства над історією ... [5, с.196].

Письменник був знайомий із працею М.Костомарова «Мазепа» та «Історією Малої Росії» Д.Бантиш-Каменського, цікавився й українським фольклором, зокрема, народними піснями про козака Палія. Можна припустити, що в розмовах з Марком Вовчком Й.В.Фріч теж звертався до питань історії національно-визвольної боротьби українського народу (хронологічно зустрічі письменників збігаються із часом написання драми).

Статті Фріча, його «Спогади» свідчать про добру обізнаність із німецькомовною та польськомовною літературами Галичини. Можливо, твори К.Б.Запа, Й.Б.Залеського про українське життя розбудили в нього інтерес до сусіднього слов'янського народу.

І все ж було щось глибше, суб'єктивно й об'єктивно зумовлене, що спричинило інтерес письменника до подій української давнини. Л.Білецький називав це щось «х»: «Те, що поет хоче створити чи виявити в остаточній своїй формі, що не є ясно визначене в його творчій уяві і перебуває в стані невідомого х, до виявлення якого стремлять всі творчі сили поета як внутрішньо чисто психологічного характеру, так і зовнішнього: цей х ховає в собі, з одного боку, найдорожчі, найінтимніші ідеї світогляду автора як об'єктивний стимул його світогляду і його духа взагалі і як суб'єктивні рефлексії, що найбільше хвилюють його душу, себто ховає інтелектуальні стремління авторського духа та ліричні хвилювання його внутрішніх безпосередніх настроїв та певних переживань» [1, с.118].

Для Чехії 50-60-і роки XIX ст. стали періодом важкого вичікування: цензурні утиски, переслідування неблагонадійних, поніменчення населення. Драматизм українських визвольних змагань був співзвучним із боротьбою чеських будителів за національну та державну самовизначеність Чехії, котра входила тоді до складу Австро-Угорської імперії.

До проблем: лідер-маси, політика-мораль, тактика визвольних змагань письменник не раз звертався у своїй публіцистиці. У післямові до першого, і, на жаль, єдиного видання «Івана Мазепи» (Прага, 1865) Фріч уточнив, що до цієї теми він прийшов від публіцистики (стаття «Асиміляція малоросійського народу» — спроба короткого огляду історичних процесів України, які вели до повної втрати незалежності). Поразку під Полтавою — «страшну катастрофу народну» письменник порівнював з трагедіями Косового поля, Білої гори.

У листі до Ружени Покорної від 21 листопада 1887 р. Фріч писав: «Не бажай добра людству тільки задля своєї втіхи, зрозумій, що воно вимагає від тебе чину», «був би ти поганим воїном, якщо б добровільно йдучи в бій, не був би готовим до тяжких та болючих ран» [8] — розчарування, зради, втрати, самозречення. Усе це Фріч міг знайти в історії життя українського гетьмана. Вона давала йому змогу конкретизувати свої роздуми над проблемами моралі й політики, розуму й почуттів, розважливості й фанатизму.

«Задумайся, що є суперечливого в тобі: філософ, холодний розсудливий політик і запальний поет», — [8] — писав про себе Фріч. Драма «Іван Мазепа» стала для нього своєрідною спробою зіставлення цих двох «я». На це вказує й історія написання твору. Спочатку автор обрав провідною темою кохання (Мазепа — Мотря). Але чим далі просувалася його праця над твором (із листів до брата дізнаємося, якою нелегкою вона була для письменника), тим чіткіше вимальовувалися жанрові особливості соціально-історичної драми.

Понад чотири десятки персонажів задіяні в драмі. П'ять дій, більше 200 сторінок друкованого тексту. І все ж у значних масштабах художнього полотна не губиться той, кого автор прагне зробити зрозумілішим не тільки для глядачів, а й для самого себе. Зосередження Фріча на образі Мазепи є своєрідною спробою осмислити, чи радше відчутти психологію політика-професіонала, мотивованість його вчинків, рішень.

Психологічний феномен політика Фріч вбачає у наявності в ньому не тільки першого ступеню реалізації індивідуума, коли йому притаманна особистісна мотивованість дій. Письменник простежив у Мазепі й другий ступінь — раціональну підвладність цієї мотивованості категоріям добра, інтересам колективу, народу. З особливим трагізмом Фріч розкрив його в кульмінаційній сцені твору — самогубстві Гетьмана, коли вмираючий герой просить короля Карла віддати його мертве тіло ворогам як відкуп за звільнених з ув'язнення побратимів. Перед читачами людина титанічної стійкості та сили. «Умру як напівбог, який отримав вирок долі... із усміхом стійкості!» [5, с.188]. Ці слова гордого гетьмана ще раз підкреслюють винятковість особи — лідера, провідника.

Пишучи «Івана Мазепу» далеко від рідного краю, письменник боляче переживав свою відчуженість від нього. Еміграція порушувала психологічну збалансованість Фріча. У підсвідомості існували як об'єктивна сутність символи втраченої батьківщини. Можливо, все це й дало поштовх до пробудження мистецької уяви, і, як наслідок, художньої реконструкції історично-реального образу. Причому відбувається його перехід у площину асоціативних, узагальнених образів-символів, бо саме символом народу без держави, чи то чеського, чи українського, виступає у творі Іван Мазепа. «...З тобою, отче, бідну матір, свою рідну Україну, в одну труну кладемо», — так звучить розв'язка основного конфлікту драми. У праці «Про слов'янський схід» Фріч-дослідник чітко формулює думку: «Мазепа був останнім, хто зробив сміливу, але невдалу спробу відвоювання самостійної державності для народу, якого з двох боків притискали захланні сусіди...» [6, с.250].

Цікавить Фріча й типологія особистості політика. Так, якщо в образі Мазепи відтворений тип політика — будівничого держави, то в образі Палія — агітатора, який захоплює маси ідеєю абсурдного бунтарства. Зіткнення цих двох типів політиків стає зіткненням закону й анархії, а пізніше — зради й помсти. Трагізм протиставлення підсилюється спільністю мети — визволення народу. Розходження у відповіді: чи можливий компроміси в політиці, — спричинює загибель одного з героїв. Автор залишає відкритим питання моралі в політиці. Саме у конфлікті Палій — Мазепа найбільш помітною стає деромантизація образу гетьмана. Як справжній учень Н.Макиавеллі Мазепа жертвує Палієм заради вищих інтересів політики — приєднання українських земель, що були під Польщею. Проблему закону та анархії Фріч схильний розв'язати на користь першого, хоча це в чомусь й суперечило його переконанням прихильника бакунінівських ідей.

Взірцем для Фріча, як він сам стверджував, була шекспірівська драма. Чи не звідси й спроба створення свого Генріха V (як пам'ятаємо, взірця мудрого правителя у У.Шекспіра) — державотворця, сильної особистості,

інтелектуала. Саме він, хитрий, часом підступний, незрозумілий не тільки для ворогів, а й для друзів, вирішує долі людей. Тому решті персонажів автор відводить роль шахових фігур, завданням яких є сприяти чи перешкоджати королю в його боротьбі.

Винятком є постаті Войнаровського та Орлика. У праці «Асиміляція малоросійського народу» Фріч називав їх «спадкоємцями сміливої думки Мазепи — підвести малоросійський народ з колін» [6, с.416].

Тип політика-теоретика втілений в образі Орлика. Його монологи багаті на наукову лексику, це своєрідні роздуми над тактикою та стратегією боротьби. Саме з ним радився Мазепа, йдучи на переговори зі шведським королем, йому довіряв таємниці політичних інтриг. Своєрідним хронометром настроїв народу є Войнаровський. Він стає важливою ланкою у зв'язку Мазепа — народ. Через нього довідуємося про настрої мас: «...Між простим людом йдуть чутки» [5, с.25]. Переодягнутий бандуристом, Войнаровський, подорожуючи, збирає для гетьмана інформацію про дислокацію військ, готовність козаків до бою.

«Театр повинен виховувати в народі повагу до особистості» [8], — писав Фріч у статті «Про театр» (1845). Прем'єра п'єси відбулася в Празі в серпні 1874 р. на сцені літнього театру. Керуючись цією думкою, письменник відтворив історію народу як історію, котру творять особистості. Мабуть, тому тільки в останній сцені першої дії автор вводить хор — збірний образ мас. Народ молить Сонце волі зійти, нічну темінь розвіяти. Але чи зійде сонце, «коли ніхто про нас не подбає, ані гетьман, ані бог. Ой, чи відійде наша біда?» [5, с.53]. І гетьман почув моління народу: «Візьміться всі за руки, то поможу вам», — співає хор. Але не всі залишилися вірними клятві: «Для свободи України руки подамо» [5, с.54]. І втомлений боротьбою, принижений поразкою, пригнічений зрадою гетьман з гіркою іронією передає своє останнє вітання «тому народу в Україні, що царя хвалить і Мазепу кляне» [5, с.194].

У рецензії на сценічне відтворення драми Фріча «Іван Мазепа» [5] Неруда писав про «притаманне Фрічевому «Мазепі» багатство поетичної краси» [9, с.2]. Фріч звертався до українського фольклору: дум, легенд (наприклад, дума про Палія, про гетьмана). У текст вмонтована і легенда про юного красеня Мазепу, якого ревнивий муж прив'язав до коня і відпустив у степ широкий (згадаймо поему Дж.-Г.Байрона «Мазепа», де описаний цей же епізод).

Ремарки в драмі зустрічаються рідко. Це передусім інформації про появу на сцені нових персонажів. Описи інтер'єрів, вказівки щодо зовнішнього вигляду героїв відсутні. Усе це драматург залишив на розсуд режисера, художника. На жаль, як довідуємося з рецензії, бажаного успіху прем'єра не мала. Неруда звернув увагу на невдалі режисерські скорочення тексту, що спричинили розрив логічних зв'язків між епізодами. І все ж вперше чеською мовою прозвучала художня розповідь про Івана Мазепу, в якій гетьман змальовувався як визначна історична постать. Не романтична легенда, а спроба об'єктивного прочитання сторінок української історії — таким нетрадиційним шляхом підійшов до теми Й.В.Фріч.

1. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики // Праці історико-філологічного товариства в Празі. Прага, 1926.
2. Волков А. Іван Мазепа — традиційний образ літератур європейського регіону // Слов'янські літератури. К., 1993.
3. Дорошкewич О. Твори Марка Вовчка. К., 1926. Т.4.
4. Frič J.V. At zije Ukrajina! // Česti radikální demokrate. Praha, 1953.
5. Frič J.V. Ivan Mazepa. Praha, 1865.
6. Frič J.V. Politické clanky z lat 1847-1864. Praha, 1956.
7. Frič J.V. a demokraticke proudy v česke politice a kulture. Praha, 1956.
8. Literarni archiv na Strahove.
9. Neruda J. Referat o premiere Fričova Mazepy // Narodni listy. 1874, 4 VIII.
10. *Opinion Nationale*. 1867, 14 VII.

Стаття надійшла до редколегії 10.11.93

Summary

Josef Vaclav Frič is the famous Czech writer and journalist of the 19th century. The Ukrainian theme is the main theme in his poetry, in dramatic works and articles. His tragedy «Ivan Mazepa» is the objective history of the Ukrainian war of Liberation; Frič's Mazepa is one of the first realistic images of hetman in literature.